

נחמן בן־יהודה

להוציא את ה"ארכיאו" מהארכיאולוגיה

רפאל גרינברג ויאניס חמילקיס. ארכיאולוגיה, אומה וגזע. התמודדות עם העבר ודה־קולוניזציה של העתיד בישראל וביוון.
תרגום מאנגלית: אסף נדיב. בני ברק: הקיבוץ המאוחד-ספריית פועלים, סדרת קו אדום, 2024. 260 עמודים.

גרינברג וחמילקיס – ארכיאולוגים במקצועם – מזמנים אותנו למסע שממקם את הארכיאולוגיה בקונטקסט אידיאולוגי פוליטי וביקורתי כרוח התקופה. לשיטתם, המעצמות הקולוניאליות הכתיבו את האופן שבו מתנהלת הארכיאולוגיה. בכך כוונתם למה נחפר, היכן נחפר, מה עושים עם הממצאים, המתודולוגיה שבה משתמשים וכיצד כל אלו מתגבשים לכלל פרשנות. ספרם מציע כי ראוי לנטוש את האופן שבו הארכיאולוגיה כתחום ידע נלמדת ומתנהלת, ולעבור לפרקטיקה אחרת, שאולי אפשר ואף ראוי לכנותה בשם אחר, ולהיפטר מה"ארכיאו" שב"ארכיאולוגיה" (עמ' 219). לפיכך, הספר משקף עמדה ביקורתית פרובוקטיבית המעוררת מחשבה מאתגרת.

ספרם בן שבעת הפרקים (פורסם ב־2022 בהוצאת אוניברסיטת קיימברידג') נסמך על דעותיהם ועל הידע שצברו, ומשקף מעין דיאלוג בין המחברים. בכל פרק, להוציא "דברי

הסיום", מנצל כל מחבר את ההזדמנות להביע את דעתו בנושא הפרק, תוך השתדלות להתייחס לדברי חברו. כל פרק מציג קפיצות בין מציאויות ישראליות ויווניות, וידיעת היסטוריה יונית מודרנית יכולה לסייע לקורא ישראלי בקריאה ובהבנת הנקרא. מבנה זה של הספר מביא לכך שהקריאה אינה רצופה, שכן קריאת כל פרק מאלצת קפיצות בין ישראל ליוון ואינה מייצרת המשכיות, וכך מדי פעם גם נדרשת חזרה אחורנית בקריאה. אי לכך, ייתכן שיש טעם להתחיל את הקריאה דווקא בפרק 6, שממוקד יותר בחשיבה ובדמיון.

עניינם של המחברים הוא ב"שורשים הקולוניאליסטיים והגזעניים של הארכיאולוגיה ובדרישה לכונן מחדש את התחום על יסודות אחרים" (עמ' 17). כך, למשל, אנו נחשפים למינוחים שמופיעים בטקסט, דוגמת שימוש של גרינברג במינוח "ארכיאולוגיה אלטרנטיבית", או של חמילקיס – ב"אתנוגרפיה ארכיאולוגית". לשיטתם, המעצמות והמדינות הקולוניאליות השתמשו בארכיאולוגיה כדי להצדיק ולבסס את שליטתן. דבר זה התבטא בכל שלבי העבודה הארכיאולוגית. למשל, "מתברר שהארכיאולוגיה הקולוניאליסטית של המאה התשע-עשרה [...] תרמה תרומה יסודית להופעה המאוחרת יותר של המפעל הלאומי היהודי והארכיאולוגיה שלו" (עמ' 26). למקרה היווני – "הקולוניאליזם לבש צורה של הלניזם מערבי, שהתחיל בקולוניזציה של החזון ההלני ושימש אמצעי לשילוב הארץ ותושביה במרחב ההשפעה המערבי" (עמ' 27). בשני המקרים מדגישים הכותבים כי הארכיאולוגיה הקולוניאלית התעלמה מן הארכיאולוגיות הילידיות הייחודיות, ולא ידעה להעריך אותן. כלומר, הארכיאולוגיות שהתפתחו בישראל וביוון שימשו כלי לבניית לאומיות מודרנית, ובשני המקרים הדבר נעשה תוך זיקה לתפיסות עולם של קולוניות אירופיות ששלטו באזורים אלו: הישראלים – בחיפוש אחר אתרים תנ"כיים ומאוחרים יותר, דוגמת תקופת החשמונאים; היוונים – בחיפוש אחר ההלניזם הקלאסי, מקדוניה ועוד. שני המחברים מביאים שלל דוגמאות לחיזוק דבריהם, אם כי לא תמיד מגובות ההכללות בהפניות ספציפיות למקורות, מה שמעורר חשש לסלקטיביות מגמתית. כך, למשל, הטענה שלפיה לפני קום מדינת ישראל נחשבה הממלכה החשמונאית לתור זהב (עמ' 49), או "האוריניטליזם פוגש [...] את רוח הקפיטליזם כאידיאל מערבי של חיוניות, תנועה ויזמות" (עמ' 39).

המחברים מציעים כמה מושגי מפתח, לדוגמה "קריפטו-קולוניאליות" בנות זמננו" (עמ' 63), שמשמעותו "ההטמעה המתמשכת של תצורות קולוניאליות בדרכי הפעילות השונות

של הארכיאולוגיה או בנוכחותם של בתי ספר זרים" (עמ' 201). ומכאן טענתם כי ישראל ויוון נמצאות בין "מרחבים קולוניאליים" בהליך של התגבשות לאומית שמשעתק תרבויות קולוניאליות. כך, למשל, ישראל כ-"קריפטור-קולוניה סמויה" – היינו, "מדינה עצמאית להלכה, שנתפסת במערב – ובעיני עצמה – כמוצב של המערב" (עמ' 84), ויוון, שלשיטתו של חמילקיס "הוקמה כאיזור חִיץ למען המערב הנוצרי ה'מתורבת'" (עמ' 65). תוך כך הם מצביעים על ארכיאולוגיה כהליך שבו שכבות או ארטיפקטים שאינם "מתאימים" מטוהרים. מעניין שהטיהור שעשו מאמיני ISIS (דאעש) (חלקם ילידים?) באתרים ארכיאולוגיים בצפון עיראק אינו מוזכר בספר. שני המחברים עומדים על כך שבמקום ארכיאולוגיה ילידית, ממון ואינטרסים זרים סייעו בגיבושן של ארכיאולוגיות לאומיות, ומהם גם הסתברו זהויות כאלו.

מושג נוסף שעולה בספר הוא ארכיאוגנטיקה, שנוגע ב"הנחות המוגזעות [...] של המודרניות הקולוניאלית-לאומית", שבכוונת הכותבים לעמת אותן עם "הניגודים הפנימיים ועם הנזילות המבנית של הזהות ה'יונית' או ה'ישראלית'" (עמ' 143). לאחר סקירת מושג ה"גזע" (למעשה, אתנוצנטריות קיצונית) עולה הטענה ש"הארכיאולוגיה גויסה [...] כדי לתמוך ברעיון הילידיות היהודית" (עמ' 149), בין היתר על-ידי טענות על המשכיות יהודית בישראל ונוכחות יהודים בני הארץ כארכיאולוגים. חמילקיס טוען כי ביוון נעשה שימוש בארכיאולוגיה כדי "להלבין" את אומת יוון המודרנית דרך התאגדויות פילהלניות ונוצריות וכינונה כממלכה אירופית-נוצרית תוך הסתמכות על ארטיפקטים מתקופת יוון העתיקה. החיפוש אחר אוכלוסיות מובחנות גנטית, ותיעודן, מביא את המחברים לטיעונים משלהם בעניינים אלו וגם לאנתרופולוגיה. הקפיצה מארכיאולוגיה לגנטיקה מתבררת מטענת המחברים שלפיה בשני תחומי מחקר אלו נעשה שימוש כדי להבנות שיח על זהויות לאומיות. זאת גם תוך ניסיון לקעקע את הקישור של גנטיקה לקבוצות אתניות, ניסיון שמולו עומדים קישורים רפואיים בין מחלות שמקורן גנטי בקבוצות אתניות ספציפיות. הפרק האחרון בספר מציע "דרכים לדמיין מחדש את הארכיאולוגיה כפעולה של דה־קולוניזציה" (עמ' 193). ראשיתה בהבנה שהקולוניאליות הוטמעה בנו, המשכה בניתוח ביקורת, היסטורי-אנתרופולוגי, עבור אל ארכיאולוגיות אלטרנטיביות שמשוחררות מהקנון של הארכיאולוגיה הקונוסיסטית ושבות אל תפיסות ילידיות מקומיות. מכאן מתבקש תיקון רדיקלי של החוקים המסדירים פעילות ארכיאולוגית. אשר לישראל, גרינברג טוען כי תיתכן ארכיאולוגיה ישראלית דה־קולוניאלית דרך כך ש"הישראלים

והפלטטינים חייבים לבצע את מהלכי הדה־קולוניזציה שלנו במקביל ובמידה מסוימת גם ביחד [...] במנותק מכל משטר פוליטי" (עמ' 404–405).

הספר מציג עמדה ביקורתית כלפי ארכיאולוגיה בקונטקסט של קולוניאליות, ושאלה מתבקשת היא האם ניתן לפתח עמדה ביקורתית גם כלפי העמדה הביקורתית המוצגת בספר? ההיסטוריה של חברות אנושיות רצופה בעלייתן, כיבושיהן ונפילתן של אימפריות ומדינות קולוניאליות. די אם נזכיר כדוגמאות את אשור, ג'ינג'יס חאן, הרומאים, אנגליה, צרפת, ספרד ופורטוגל. תנועות אלו, יחד עם תנועות הגירה גלובליות, עיצבו ומעצבות את התרבויות והגנטיקות האנושיות, ומעלות שאלות מאתגרות אשר למקומן ולחשיבותן של תרבויות מקומיות, כמו גם מה טיבה, הגדרתה ומשמעויותיה של מה שהמחברים מכנים תרבות ילידית, שלה הם מייחסים חשיבות רבה. בכמה מובנים חברתיים-תרבותיים, שאלות אלו אף מזכירות את ספרו של ג'ורג' ריצר על המקדונלדיזציה של הַכְּרֹת. מחברי הספר מסבירים את בחירתם בישראל ובווון לצורך ההשוואה, אף שהם עומדים גם על השוני ביניהן, שוני שעורר בי תהיות אשר למידת השכנוע בהשוואה ספציפית זו. בין היתר, כי לא קשה לטעון שדווקא בישראל צמחה ארכיאולוגיה ילידית, כזו שלא דווקא שיקפה מאוויים קולוניאליים. סבורני כי ייתכן שהתמקדות במצרים, בברזיל ובמקסיקו בהקשר של קולוניזציה וארכיאולוגיה עשויה הייתה להניב השוואה מאתגרת לא פחות, ואולי אף יותר. לטעמי, ארכיאולוגיה היא תחום מחקר מרתק, שכן הוא פותח אשנב להבנה ולהבניות חברתיות של עברן של חברות אנושיות, אמיתיות או מדומיינות. כאשר נחשף עבר בן מאות או אף אלפי שנה, הרלוונטיות של עבר זה לחברות בנות־זמננו שנמצאות באותה משבצת גיאוגרפית הופך לשאלה שהתשובות לה מובנות חברתית דרך מנגנונים של זיכרון תרבותי. עד כמה, למשל, זהותם התרבותית של יוונים, מקסיקנים, או מצרים מעוצבת על־ידי יוון העתיקה? האינקה? או הפרעונים? מה למשל, הקשר בין התרבות ששרידיה נחשפו בגבלי טפה וטורקיה של ימינו, או האם בכלל ניתן להבנות קשר כזה? או של יהודי ישראל כיום והחשמונאים? בהקשר זה, התעלמותם הכמעט מוחלטת של המחברים ממחקרים ומהמשגות אנליטיות בתחום ההבניות של זיכרון קולקטיבי או תרבותי מעוררת יותר מתמיהה. הדגמתם שלפיה כסף זר מימן את חפירות מְצָדָה, ובמשתמע השפיע על החפירה, הפליאה אותי. מימון זה הגיע מעיתון בריטי שוודאי ביקש להגדיל מכירות. המחברים אינם מסבירים כיצד השפיע מימון כזה על מתודולוגיית החפירות או על פרשנותן. בדרכי פגשתי ארכיאולוגים אשר לא היה לי ספק כי עבורם היווה התחום מקור לאתגרים ולחידות, אשר בהרבה אהבה, תמימות, סקרנות ותשוקה אינטלקטואלית חיפשו דרכים למצוא להם פתרון. קשה לי ליישב היכרות זו עם הערמוניות הקולוניאליסטית המתוארת בספר.

לסיכום, גרינברג וחמילקיס כתבו ספר ביקורתי ופרובוקטיבי, שטוב היה לו היו בו יותר הפניות משכנעות לקביעות כאלו או אחרות. עם זאת, ספרם מעורר מחשבה מאתגרת ומציג גישה פרשנית שראוי להכירה, בין שמסכימים לה ובין שלא.

פרופסור (אמריטוס) נחמן בן־יהודה, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
דוא"ל: nachman.benyehuda@gmail.com